

Kőszeg Ferenc: „Nem akartam kimaradni a dologból”

Csizmadia Ervin interjúja

Csizmadia Ervin interjúsorozatot készített a 80-as évek „második nyilvánosságának” eszmetörténetéről. Beszélgetésünk hangszalagról leírt anyagát – az interjúkészítő kérdéseit tiszteletben tartva – kiegészítettem; a kézirat végül töredékes önéletrajzzá bővült. Alább a teljes anyag két összefüggő része jelenik meg, az egész interjú Csizmadia Ervin kötetében lát napvilágot, előreláthatólag 1993 könyvhetén.

K. F.

1956–61

Lépcsőházi forradalmár

– Az életrajzodból tudom, hogy 1957-ben vizsgálati fogságban voltál. Ez a forradalom alatti tevékenységeddel függ össze?

– Azonkívül, hogy részt vettem a tüntetésen, ott voltam a Rádiónál meg összevissza csavarogtam, nem csináltam semmit a forradalom alatt. A történet humorához tartozik, hogy az unokaöcsém, aki akkoriban nálunk lakott, elkaptam az egyetlen gyerekbetegséget, amelyen nem estem át tízéves koromig: a bárányhimlőt. Ennek következtében a forradalom legszebb napjait lázasan, ágyban töltöttem. November 4-e után úgy éreztem, hogy elmulasztottam valamit, és mint annyi középiskolás, én is elkezdtem szervezkedni, ahogy az embernek sokszor a lépcsőházban jut eszébe, mit kellett volna mondania a szobában. Egy nálam idősebb, oroszul egész jól beszélő barátommal elmentünk a Petőfi hídhöz meggyőzni az orosz katonákat, hogy itt demokratikus forradalom volt. Utólag belegondolva rémületesen gyermekes ötlet volt, és egyúttal rendkívül veszélyes is. Próbáltunk orosz nyelven röplapokat készíteni, de per-

sze nem tudtunk cirill betűs írógépet szerezni. Aztán magyar röpcédulákat készítettünk, és ki is ragasztottunk házak falára, telefonfülkékbe vagy harminc darabot. Megpróbáltunk más iskolákban hasonló „sejteket” létrehozni, de teljesen sikertelenül. Február táján újra elkezdődött az iskola, a szervezkedés magától megszűnt, minden további nélkül leérettségiztem. Az „összeesküvésünk” mégsem maradt következmények nélkül: a röpcédulák egy részét – meglepően nagy részét – begyűjtötték, és elindult a nyomozás. Hosszú ideig azonban, úgy látszik, nem foglalkoztak komolyan az ügyvel, sok más dolguk volt, csak 1957. október elején kerültem sorra. Október 21-én jöttek értem, az első évforduló előtt nagy begyűjtés volt, egyetlen éjszaka állítólag 500 embert vittek be a Gyűjtőbe. Két hetet voltam ott, utána hatot a Gyorskocsi utcában. Karácsony előtt engedtek ki.

– Akkor már egyetemista voltál?

– Igen, az volt a szerencsém, hogy közben fölvettek az egyetemre. Ebből a röpcédulázó társaságból még egy volt osztálytársamat tartóztatták le, Kovács Pétert, aki kiváló művészettörténész lett, a székesfehérvári múzeum igazgatója volt a közelmúltig. A többie-

A kísértő

ket – négy vagy öt fiút – csak kihallgatták. Végül mi ketten ügyészi figyelemzetetést kaptunk, ezzel zárták le az ügyet.

– Nem merült fel, hogy az egyetemről eltávolítsanak?

– A kihallgatások során többször mondták: vegye tudomásul, hogy az ország összes egyeteméről ki van tiltva. Így Kovács Péterrel mind a ketten evidensnek vettük, hogy ki vagyunk rúgva az egyetemről. Ennek ellenére bementünk, hogy megkérdezzük, mi a helyzet, és kiderült, hogy semmi sem történt, papíron egyszerűen semmi nyoma sincs, hogy le voltunk tartóztatva. Már kezdődött a vizsgaidőszak, politikai gazdaságtan volt az első vizsgám, elmentem vizsgázni. A vizsgáztató nézte a papírjait, és azt mondta: „Maga október óta egyáltalán nem járt a szemináriumra. Megmondtam, akinek háromnál több igazolatlan hiányzása van, azt le se vizsgáztatom.” Sajnos nem tudtam járni, feleltem, mert le voltam tartóztatva. „Akkor minek jött vizsgázni?” Nem vagyok kirúgva az egyetemről, mondtam. Gondolkozott, és azt mondta: „Nézze, levizsgáztatom, aztán, gondolom, ki fogják rúgni, akkor úgysem számít, ha meg nem rúgják ki, akkor legalább megvan a vizsgája.” Valószínűleg az volt a szerencsém, hogy éppen akkor, amikor elvittek, akkor kezdődött egy nagy tisztogatási hullám az egyetemen. 23-án többen, másod-harmadévesek végigmentek az 56-os útvonalon, őket például általában meghatározott időre kizárták az egyetemről. Akkor zártak ki az egyetemi forradalmi bizottságban folytatott tevékenységükért sokakat, akiket az első hullámban, 57 tavaszán, még nem zártak ki. Októbertől decemberig tartott ez az őrjöngés, fegyelmet indítottak például egy másodéves lány ellen, mert november 7-én a folyosón *ülve* beszélgetett valakivel, miközben bent a díszteremben, az ünnepségen az Internacionálét énekelték. Mire kijöttem, addigra éppen vége volt a tisztogatásnak. Valamivel később Kékes behívott.

– *Ki is volt ez a Kékes?*

– A tanulmányi osztály vezetője. Az ötvenes években, végig az egész Rákosi-rendszerben ő volt az egyetem személyzetise. Érdemes elolvasni Csurka remek novelláját, *Az uszály kormányosát*. Abban szerepel Kovács elvtársként. Igazi szörny volt. Az mondta: tudom, mi volt magával, kaptam róla jelentést, de amit maga csinált, azt nem az egyetemen követte el, tehát az egyetemnek hivatalosan nem kell eljárnia. Én nem kaptam utasítást arra, hogy magát rúgjuk ki, ha kapok, akkor természetesen azonnal intézkedni fogok, amíg nem kapok, addig járhat.

Mindent összevéve szerencsés véletlenek szerencsés egybeesésének köszönhettem, hogy elvégezhettem az egyetemet, de én magam is mindig csodálkoztam rajta, hogy ilyen szerencsém volt. És miután én magam sem tartottam teljesen természetesenek, felerősödött bennem az a kínos érzés, s ezt olykor egy-egy kétértelmű megjegyzés alá is támasztotta, hogy egyes évfolyamtársaim netán gyanakszanak, hogy a szerencsémnek ára volt. Aztán ahogy teltek az évek, az egész történet feledésbe merült, de a rendszerváltás után, amikor a *Szabadon választott* című kézikönyvben megjelent az életrajzom és benne az 1957-es letartóztatásom ténye, kaptam olyan névtelen meg aláírt leveleket, amelyek szinte vádoltak azzal, hogy biztos tettem valamit, ha szabadon engedtek, és még az egyetemet is folytathattam.

Ezekkel a kimondatlan, félig kimondott gyanúsítgatásokkal szemben – amelyeket felerősített, hogy Szokolay Zoltán megpróbálta az egész demokratikus ellenzéket belüleges ügynökök gyülekezeteként lejáratni, ami persze igen kapóra jött a most szájaskodó egykori lapítóknak – a legjobb ellen-szer, ha elmondom, milyen ajánlatot kaptam a Gyorskocsi utcában, és hogy reagáltam rá.

A voltaképpeni vizsgálat négy-öt hét

alatt befejeződött, megtörtént az irat-tanulmányozás, elolvashattam valamennyi vallomást, amelyek között csak egy vádaskodó volt, a kihallgatóm, Kása százados, aki a goromba Gyűjtő-beliekkel szemben normálisan viselkedett, elmondta, hogy hamarosan átvisznek tárgyalásra a Markóba. Legfeljebb egy évet fogok kapni, mondta, ha egy kis szerencsém van, azt is felfüggesztve, hiszen a cselekménytől önként elálltam. Átszállításomra azonban nem került sor, de újabb kihallgatásra sem, hiszen a vizsgálat befejeződött, a mellém tett vamzert, azaz a börtönbeli besúgót is más zárkába helyezték át. Vagy két hetet töltöttem így egyedül a cellában, egy lélek se szólt hozzám, pedig többször jelentkeztem kihallgatásra. Elhatároztam, ha a következő héten sem történik semmi, éhségsztrájkot kezdek. Már megtapasztaltam, hogy attól nagyon tartanak, egyszer nem vettem át a reggelit (csak félreértésből: azt hittem, orvosi vizsgálatra akarnak vinni), de ettől is felbolydult az egész folyosó.

Erre azonban nem került sor, mert egy nap mégis átvittek az épületnek abba a szárnyába, ahol a kihallgatások folytak. A szobában két addig sohasem látott ávos ült, az egyikük, azt hiszem, maga Hollós Ervin volt, az állambiztonsági vizsgálati osztály vezetője, a Gyorskocsi utcai börtön legfőbb ura, a másik egy csenevész, nyeszlett emberke. A nagyobbik, akit utóbb Hollóssal véltem azonosítani, behízelt ávos hangon kezdett csevegni. Tudja, mondta, hogy a nagyapám szocialista volt, nem engedhetjük meg, hogy egy ilyen elvtárs unokája helytelen útra tévedjen, és így tovább. Akkoriban még olyan bugyuta voltam (ezt máig sem nőttem ki teljesen), hogy azt gondoltam, mindig mindenkivel lehet vitatkozni. Újra magyarázni kezdtem, hogy ők járnak rossz úton, mert a szocializmus így meg a demokrácia úgy... Hollós elég hamar megunt a szövegemet, és a kollégája gondjaira bízott. Az cigarettával kínált, visszautasítottam, minthogy tényleg nem dohányzom, de

nyomban eszembe jutott Déry *Feleletéből* Köpe Bálint kihallgatásának a jelenete, és ettől kezdve elég világos volt, hogy egy beszervezési kísérlet részese vagyok. Rengeteget beszélünk, a cingár gnóm háromszor vagy négyszer citált maga elé, második alkalommal savanyú cukrot hozott, ezt elfogadtam, mert nehéz merevnek és agresszívnek lenni, amikor a másik udvarias, sőt hízelkedő. De ez az engedékenység rontotta is a pozíciómat, nehezebbé tette, hogy kitérjek a mind nyíltabban előtárt ajánlatai elől. Ő csak azt akarja, ha valami bűncselekmény előkészülete jut a tudomásomra, közöljem vele, hiszen úgymint állampolgári kötelességem. Közben újra meg újra elítélte a korábbi évek törvénysértéseit, de hozzátette: „Tudja, előfordult, hogy kihallgatás közben megütöttem valakit. De higgye el, néme-lyik olyan szemtelen.”

Nem állítom, hogy végig biztos voltam benne, hogy nemet fogok mondani. Pontosabban végig tudtam, hogy nemet akarok mondani, de folyton kísértő kiskapuk nyíltak meg. Mi lenne, ha igent mondanék, aztán mégsem találkoznék vele? Ez persze nyilván mindenkinek eszébe jut hasonló helyzetben, mert kísértőm válaszolt a kimondatlan gondolatra: „Ha megállapodunk, és nem tartja be, megnézheti magát.” Mi lenne, ha időnként találkoznék vele, ahogy kívánja, de nem mondanék semmit? Ez a gondolat elborzasztott, hiszen tényleg a végtelenbe nyújtotta volna a már amúgy is végtelenbe nyúló beszélgetésünket, amely csupa körülírásból és csupa kitérő válaszból állt, holott nyilvánvaló volt, hogy előbb-utóbb kerek perec meg kell tennie az ajánlatát, nekem pedig kerek perec igent vagy nemet kell mondanom.

Közben nagy volt a kísértés. Nem is a racionális kínálat volt az igazán vonzó, hogy esetleg folytathatom az egyetemet, hanem a pillanat csábítása. Egy szombati napon délben találkoztunk utoljára. „Ha megállapodunk, most azonnal hazamehet – mondta. –

Egy óra múlva már otthon van. Persze, mehet a barátja is..." Három hónapja nem nyiratkoztam, hetek óta nem vittek tusolni, holott a szabályzat szerint hetenként volt fürdő, vagy tíz napja nem jött a börtönborbély, hogy az életlen késével levakarja a szakállamat. Egy kád vizet láttam magam előtt, és hallgattam. Emberem úgy érezte, győzött, s talán igaza volt. De meg akarta koronázni a győzelmét. „A kapcsolatunkról, mondta, senkinek sem szabad beszélnie. Az édesanyjának se.”

Ki tudja, miért, ez volt az a mondat, amely szétpattantotta a szorongást. Nem, mondtam végre, boldogan, ahogy már egy hete, már az első alkalommal ki kellett volna mondanom. Nem, mondtam, és beleborzadtam a gondolatba, hogy úgy kellene élnem, hogy nemcsak titkolnom, de szégyellnem is kell az életem egy hányadát. Hogy kiszabadulok, járok az egyetemre, de mindörökre a nyakamon marad ez az ember, találkoznom kell vele, beszélnem kell vele, és a kezében vagyok. Ennél jobb bent maradni a börtönben. Aztán majd csak lesz valami.

Emberem dühében ujjai közé csípte az asztal lapját. Láta, hogy elszurta, az utolsó mondatával szúrta el, és látta, hogy nincs értelme előlről kezdeni. Így is túl messzire ment, kitergette a kártyáit, és végül ő esett csapdába. Pedig nem akartam csapdába csalni. Tényleg ő szúrta el. „Ha még egyszer a kezünk közé kerül...” – sziszegte. Eből értettem meg, hogy eldöntött dolog: így is ki fognak engedni.

Erre persze még várni kellett tíz-tizenkét napot. Megint nem szólt hozzám senki. Aztán Kása elé kísértek, szabadlábon védekezhettek. Amit a vizsgálat során tapasztaltam, tette hozzá kihallgatóm, államtitok, senkinek sem beszélhet róla. Visszakaptam a Gyűjtőben hihetetlenül elpiszkolódott fehérneműmet, és mehettünk, Kovács Péterrel együtt.

Az eljárást, ahogy már említettem, még a bírósági szakasz előtt lezárták. Ebben nyilván volt szerepe anyám

múltból maradt összeköttetéseinek meg az ügyvéd ügyességének is. Az államtitkot azonban szinte mostanáig megtartottam. Persze már jó tíz éve tudtam, hogy semmi bajom nem lenne, ha elmondanám vagy akár megírnám a Beszélőben. De nem beszéltem róla, el akartam hessenteni az emlékét, mert feszengve éreztem, hajszálon múlt, hogy nemet mondtam, és beleborzongtam a gondolatba, mi lett volna, ha a kísértőm nem követi el a dramaturgiai hibát.

Kovács Péter, akivel pedig számtalanszor találkoztunk az elmúlt évtizedekben, ugyancsak most, a rendszerváltás után mondta el, hogy neki még évekig jártak a nyakára, és újra meg újra megpróbálták befűzni – hiába. Nekem, hál' Istennek az ellenzéki idők kezdetéig nem volt több személyes dolgom a „szervvel”. Akkor pedig, 81-ben, viszonylag könnyű volt: nekem nemigen volt mit veszítenem, ők pedig már elveszítették a tépőfogaikat, bár ezt időnként titkolni próbálták.

A körüllakók

– Érdekelne az egyetemről való véleményed. Négy vagy öt évvel idősebb vagy Kis Jánosék nemzedékénél; amikor ők az egyetemre kerülnek a hatvanas évek elején, akkor már valamiféle oldódás mutatkozik az egyetemen, legalábbis a filozófia szakon. Korábban a filozófia szak és gondolom más szakok is meglehetősen retrográdok voltak, nagyon sok olyan KISZ-vonalon mozgó ember került be az egyetemre, akiknek tulajdonképpen politikai parkolópálya volt a tanulás. Milyen volt az egyetem 57 és 62 között? Egyáltalán: milyen szakra jártál?

– Latin–magyar szakra jártam, és a legnyomasztóbb éveimet töltöttem az egyetemen. Nemcsak a mindenre kiterjedő kontroll volt nyomasztó, hanem, s talán még inkább, a politikai mozgalmiság, amely igen agresszíven lépett fel mindenféle másként gondolkozás és deviancia ellen. A latin szak több okból is különleges volt. Olyan

szorgalmas és tehetséges gyerekek kerültek ide, akiknek nem volt módjuk rá, hogy nyugati nyelvet tanuljanak. Jó néhány eszes és nagyon keményen törekvő parasztfiú, nagyrészt sváb parasztfiú. Elkéseredetten jöttek az egyetemre, az otthoni, a szülői háznál szerzett tapasztalataik miatt nem rajongtak a rendszerért. Sajnos az első hetekben nem kerültem velük olyan viszonyba, hogy megismerhettem volna a valóságos élményeiket, de az volt a benyomásom, hogy nem szeretik a kommunizmust, csak nagyon megtanulták, hogy hallgatni kell. Amikor aztán az egyetemi KISZ-élet megkezdődött, illetve amikor a szervezés elérte az elsőéveseket, beálltak a KISZ-be, amely akkor még nem tömegszervezetnek, hanem ifjúsági élcsapatnak tekintette magát. Egyebek közt az amúgy is meglévő polgárelenességüket, magyarán: a rejtett antiszemitizmusukat is kiélték a KISZ-es mozgalmiságban.

Az átalakulás az alatt zajlott, amíg én a Gyorskocsi utcában voltam: szeptember táján még egy-két elharapott megjegyzésre figyeltem fel a téeszről meg a beszolgáltatási emlékekről, decemberben már kategóriákba sorolták a csoportot: közösségi emberek (ezek voltak ők), kispolgárok (ez volt a többség), és nyárspolgárok (néhányadmagammal ebbe a kategóriába kerültem én is). A kötekedő privát káderezősdiben különösen egy pár járt az élen: Jóska, egy magas, albínó fiú, meg az örökös beszélő szerelme, később a felesége. A görög mitológiában perioikoszoknak, „körüllakóknak” is szokták nevezni azokat a mesebeli lényeket, óriásokat, törpéket és szörnyeket, akik a földi világ és a túlvilág határmezsgyéjén élnek. Nekem mint latin szakosnak részint különböző külső fizikai jegyek alapján is folyton ezek a félig nem e világi lények jutottak eszembe a KISZ-aktivistákról. Róla, a lányról akkoriban derült ki, hogy az apja, akiről korábban azt mondta, eltűnt a háborúban, valamilyen nyilas vezető volt a falujukban, és 45 óta a házuk pincéjében rejtőzött. A lapok, ha

jól emlékszem, azt is megírták, hogy fölöslegesen bujkált ennyi ideig, mert nem követett el súlyosabb bűncselekményt, és nem is került bíróság elé. Az egészet csak azért említem, mert ebben az időben zajlott egy ezzel rokonítható ügy, amelyben az említett pár, főképp a fiú némi szerepet játszott. Simor András, az akkor szélsőbalos költőt kizárták a KISZ-ből, mert kipatant, hogy az apja nem bőripari munkás volt, mint állította, hanem börgyáros. Jóska tagja volt a fegyelmi bizottságnak, a menyasszonya az intézeti teremben magyarázta: Kékes jött rá, aki *tényleg* börgyári munkás volt: a *Strausz* börgyárost mindenki ismerte a szakmában. „Nem azért zárjuk ki – mondta, miközben még folyt a fegyelmi tárgyalás –, mert gyáros volt. Ilyen származási dolgok ma már nem számítanak. Hanem azért, mert *hazudott a KISZ-nek*. Nekem nincs mit dicsekednem az apámmal, de a KISZ-nek nem hazudnék.” Elgondolkoztam: ha néhány hónappal előbb jelentkezik a KISZ-be, vajon feljelentette volna a pincében bujkáló apját? Aznap, amikor a rádió bementa Nagy Imréék kivégzését, Jóska megkérdezte az egyik csoporttársunkat: „Miért van rajtad fekete pulóvert?” „Amiért rajtad fekete cipő” – felelte a lány, aki persze szintén a nyárspolgárok közé tartozott.

– *Ilyen nagy hatalom volt a KISZ?*

– Igen, nagy hatalom volt, és igen agresszív. De a KISZ-en és a KISZ-aktivistákon kívül még két meghatározó személyisége volt az ókortudományi tanszéknek: Trencsényi-Waldapfel Imre és Falus Róbert. Trencsényi, aki egyébként kiváló tudós volt és lenyűgöző előadó, élen járt az „ellenforradalmárok” üldözésében, egyetemi oktatók, köztük számos tanszéki kollégája eltávolításában, Falus pedig imádkozott csoportos „lelki-politikai” beszélgetéseket folytatni a hallgatókkal. Egy ilyen beszélgetés során az egyik odaadó KISZ-es fiú teljesen őszinte, pártos nyíltsággal megkérdezte tőle: „Tanár elvtárs kommunista létére miért lett öngyilkos?” (Falusnak fiatalkori

öngyilkossági kísérlete következtében tőlük amputálták mindkét lábát.) Falus és Trencsényi folyamatosan fütöttek ezt a mozgalmár hangulatot, „átpolitizálták” a tanszéki életet és puszipajtáskodtak a KISZ-aktivistákkal, akik közül némelyek egymás közt derekasan antiszemiták voltak. Falus írt egy cikket a Népszabadságba két tanítványáról. Az egyikük, írta, tehetséges, szorgalmas, de polgári származású (mi több: a budapesti tanszékről kevéssel korábban elüldözött professzor lányáról volt szó), így nem biztos, hogy számíthatunk rá. A másik munkásszármazású, nehezen birkózik meg a tananyaggal, de a mi eszméinket szolgálja. A cikk nemcsak a mondanivalójával háborított fel, hanem a hazug voltával is. Hiszen a nem értelmiségi származású hallgatók között voltak jó néhányan, akiknek kifejezetten imponáló a tehetsége és a szorgalma, függetlenül attól, hogy mit gondoltam a politikai nézeteikről és emberi magatartásukról. Semmi sem indokolta tehát az egyik, történetesen gyengébb képességű „népi káder” felmagasztalását. (Külön vicc, hogy a példakép néhány évvel az egyetem elvégzése után diszszidált.) Tovább rontotta a légkört az ideológiai tanszének előadójának erőszakoskodása. Moravcsik professzor lánya, Edit, az évfolyam egyik legjobb hallgatója tudományos szocializmus szemináriumon valamin elnevette magát. Torzsa elvtárs, a szemináriumvezető ráparancsolt, hogy álljon fel, és maradjon az óra végéig állva. Ugyanő egy másik hallgatót megbuktatott, mert az órán vitázni mert vele.

De persze igazságtalan volna csak a rosszra emlékezni, hiszen eközben hallgathattam kiváló professzorokat, Trencsényi mellett Marót Károlyt, Hahn Istvánt vagy a magyar szakon Sötér Istvánt, Bóka Lászlót, Bárczi Gézát, és az évfolyamomon is kialakultak máig élő barátságok. Más szakokon, így például nyugati nyelvszakokon jobb volt a helyzet, oldottabb a légkör, mint a latin szakon. Nekem leginkább a művészettörténészek között

voltak barátaim. Érdekes, hogy mint néhány évvel később a filozófusok között, ebben az időben a művészettörténeti tanszéken alakult ki egy jelentős raj, Fülep Lajos tanítványainak utolsó nemzedéke. A 60-as évek elejétől kezdve ők fordultak szembe a Sztálint túlélő zsdanovi esztétikával, s ők lettek a modern művészet hazai újralegalizálásának úttörői. Perneczky Géza, Pap Gábor, Kovács Péter voltak, emlékezetem szerint, ennek a körnek a meghatározó tagjai. Engem a korábban már többször említett Kovács Péter, gyermekkori barátom, általános és középiskolai osztálytársam kapcsolt lazán e társasághoz. Főképp Perneczkyvel beszélgettem, illetve hallgattam a legkülönbözőbb kérdésekről a rendkívül szórakoztató előadásait, amelyeket a művészethez való szenvedélyes, mondhatni, hedonista viszonya tett színekké. Az egyetemen kívül többnyire a Művészpincében találkoztunk. Az Építőművész Szövetség Múzeum utcai klubhelyiségét nevezték így, ahová elvben csak tagsági igazolvánnyal lehetett bemenni, s ezért minden alkalommal ki kellett cselezni a szigorú portást, akiről valaki azt állította, hogy „fasiszta vérbíró” volt. A pince falait és boltíves mennyezetét Kondor Béla festette tele hatalmas figurákkal. (Később valami lángelme kimeszeltette a helyiséget.) Kondor akkoriban is gyakori vendége volt a pincének. Sokszor volt ott Erdély Miklós is és – talán valamivel ritkábban – Pilinszky János. Őt egyébként évekkorábban Kovács Péter nagybátyjaként ismertem meg, mielőtt egyetlen versét olvastam volna. Sokáig azt hittem, hogy a költő olyan, mint Pilinszky. Később, amikor már könyvkiadónál dolgoztam, és bejött a szobámba Darázs Endre, akkor fogtam fel, hogy a „Pilinszky költő” premisszából nem következik, hogy „A költő – Pilinszky”.

A KISZ-nek és kapcsolt részeinek a fentebb leírt agresszív hatalma 1961-ben kezdett megroggyanni. Ekkor volt az SZKP XXII. kongresszusa, amely rehabilitálta az időközben eltemetett

XX. kongresszust, és Magyarországon is elindította az enyhülési folyamatot. Ekkor hangzott el az egy időben világsikernek számító kádári mondás, „Aki nincs ellenünk, az velünk van.” Az is kiderült, hogy a KISZ mégsem élcsapat, csak tömegszervezet. A szűkebb körömben ez annyit jelentett, hogy a legagresszívebb KISZ-mozgalmárok háttérbe szorultak. A fentebb emlegetett Jóska is „megbukott”, az addigi csatlósa lépett a helyébe, aki korábban úgy követte a főnökét, mint Tabaki, a sakál Sir Kánt a Dzsungel könyvében. Jóskától csak abban különbözött, hogy sokkal kevésbé volt eszes, és agresszív intoleranciáját sunyisággal palástolta. Hamarosan tagja lett az akkor még létező és nagyhatalmú egyetemi elhelyező bizottságnak, amely állást osztott a végzősöknek. Ki is osztott magának egy minisztériumi állást (miközben Jóska meg a felesége valamelyik kisvárosba került tanárnak), és néhány év múltán már majdnem főelvtárs lett. Ekkor azonban különféle érzelmi és anyagi zűrjei meg az intenzív alkoholizmusa miatt kirakták a jómódból és elsüllyesztették az egyik kádertemetőben.

Az elhelyező bizottság számára ő írta meg rólam a jellemzést. Őva intett az alkalmazásomtól minden tantestületet vagy bármilyen más munkahelyet, mert a marxizmust, úgymond, elméletileg talán magamévá teszem, de a marxizmus gyakorlati részét, ami nem más, mint a közösségi élet, nem fogadom el. E jellemzés ellenére az egyik győri gimnáziumban kaptam tanári állást. Helyemet azonban nem foglaltam el, időközben ugyanis, miután kérelmemet korábban több alkalommal visszautasították, útlevelet kaptam, és kiutaztam külföldre. Előzőleg levélben lemondtam az állást, attól tartottam, hogy nagy botrány lesz, de még csak nem is válaszoltak. Valószínű, hogy egy ugyancsak Győrbe kinevezett kollégám megfűrt, és a beígért hely már nem is volt meg, de az is lehet, hogy az egyetemről nyilván megküldött jellemzés rémítette el az

igazgatót. 1962 szeptemberében elutaztam, erősen azzal a szándékkal, hogy nem is jövök haza. Ekkor még nem találták fel, hogy az útlevél öt évig érvényes, de csak egy hónapig lehet vele külföldön tartózkodni. Akkoriban az útlevél csak Európára volt érvényes, és csak egy évre, de nem volt benne újabb korlátozást jelentő „ablak”. Egy évem tehát mindenképpen volt, addig véglegesen döntenem se kellett, hogy maradok-e vagy hazajövök. Ha sikerül nyomban kijutnom Angliába, ahogy terveztem, talán kint is maradtam volna, de késve kaptam meg az angol beutazási engedélyt, megrekedtem Ausztriában, és némi képp elment a kedvem a nyugati életől. Ausztria ugyanis, beleértve a híres bécsi egyetemet is, ahová bejártam, számomra sokkal unalmasabbnak és provinciálisabbnak tűnt, mint Magyarország. Némi hazulról kimentett pénzből éltem, később mosogató voltam egy előkelő szálloda konyháján, aztán sikerült valamilyen kisebb német ösztöndíjat szerezni. A mai nemzedékeknek ezek semmiségek, de akkor még iszonyatosan nagy dolog volt, hogy az ember egyáltalán átke-
rülhetett a határ túlsó oldalára. Amikor eljöttem a szállodából, Poldi néni, a josephstadi házmester azt mondta: „Franzl, das ist schade, dass du jetzt weggehst. Du bist schon so gut eingeschult, azaz: Feri, kár, hogy most elmész. Már olyan jól beletanultál.” Ké-
vés elismerésre voltam büszkébb, mint erre.

Bár az egy év elteltével sok vívódás közepette eldöntöttem, hogy hazajövök, szorongva érkeztem meg: fogalmam se volt, hogy mihez kezdek, kapok-e egyáltalán állást, miután arról a győriről olyan könnyű szívvel lemondtam. Annyit tudtam, hogy olyan állást szeretnék, aminek valami köze van az irodalomhoz, az irodalomkritikához. Tizenévesen láttam a Műcsarnokban Csernus híres-hírhedt képét, a *Három lektort*. A vörösés tónusban tanácskozó három irodalmárt valamiféle misztikus bennfentesség részeseinek véltem.

Lektor akartam lenni, ahogy más gyerekek pilóta vagy sarkkutató.

1981–89

Az ellenzék első öt éves terve

– A *Beszélő* 1981-ben indult meg, 1981. októberben vagy decemberben...

– A jelzés 81. október, ekkor zártuk és adtuk le a kéziratot. December a megjelenés ideje.

– *Hogy lettél a szerkesztőség tagja? Korábban, a hetvenes évek közepén kisé megglazultak a kapcsolataid a szerveződő ellenzékkel. A hetvenes évek végén ismét szorosabbá váltak?*

– Nem tudom, mennyire jogos azt mondani, hogy megglazultak. Hiszen ebben az időben íródott a Napló, amelyben részt vettem. A Napló is része az ellenzék előtörténetének. 1980 januárjában kirúgtak az Európa könyvkiadótól. Szóltam Bence Gyurinak: most, hogy ki vagyok rúgva, több időm van, vagy van rá időm, aktívabban részt vennék a „mozgalomban”. Bence a vállát vonogatta, nincs is tulajdonképpen semmi, mondta, legfeljebb Hamburger Misinek segíthetnék a 79-es aláírást követő foglalkoztatási és megjelenési tilalmak dokumentálásában. 80 márciusában alakult meg a SZETA, oda is kerestem a kapcsolatot. A SZETA képzőművészeti aukciója idején – ha jól emlékszem, 1980 őszén – meghívókat postáztam – ekkor ismerkedtem meg Solt Ottíliával. Eljártam a SZETA keddi összejöveteleire, Lengyel Gabi lakására. Nagyon otthonosan éreztem magam ebben a körben, és korábban alig ismert problémákkal, élethelyzetekkel ismerkedtem meg, különösen amikor Lengyel Gabival néhányszor „terepre” is mentem. Kezdeményeztem, hogy a képaucióhoz hasonlóan csináljunk egy jótékony célú irodalmi antológiát. Ha sikerül idejében megcsinálni, ez lett volna az első nyomtatott szamizdat. Sajnos rengeteg mindent elügyetlenkedtem, az antológia jó másfél évvel később, 1982–83 telén jelent meg *Feketében* címmel. Az utolsó pillanatban az eleve alacsony

példányszámúnak tervezett kiadvány elkészült példányainak a felét elkobozták.

A *Beszélő* története azzal a nevezetes összejövetellel kezdődik Kenedi lakásán, amelyről sokan írtak már. Valamikor 1980–81 fordulóján arról vitatkoztunk itt, legyen-e az ellenzéknek folyóirata. Kenedi ellene volt, azt mondta, inkább egy „Társadalomtudományi Társaságot” kellene létrehozni, mint a század elején. Leginkább Saci, Szilágyi Sándor volt a folyóirat mellett, de nyilvánvaló, hogy az igennel vannak kisebbségben. Én valami olyasmit mondtam, hogy legalább egy tájékoztató füzetre, egy bulletinre szükség volna, hogy hírt lehessen adni olyan eseményekről, amelyek nem kerülnek be az újságokba, hogy ismertetni tudjuk például a SZETA rendezvényeit. A társaság döntés nélkül oszlott szét, azzal a feltételezéssel, hogy nem csinálunk semmit. Saci azonban végiglátogatta azokat, akik a folyóirat mellett voltak, így jött létre egy második összejövetel, most már csak azoknak a részvételével, akik akarták a folyóiratot. Ez már konspiráltan történt, az Egyetem presszó előtt találkoztunk, és onnan mentünk el valamilyen „illegális” lakásba, ahol az első megbeszélés zajlott. János volt ott, Iványi Gábor, Saci, Haraszi, Petri, Nagy Bálint és én. A későbbi szerkesztők közül csak Ottília hiányzott, őt csak a második évben hívták meg. Fölvettem Krassó bevonását, de ezt leszavazták, azt hiszem, hogy – sajnos – helyesen. Kiszámíthatatlan volt, milyen retorziókra kell számítanunk. Valamivel korábban Demszky, aki Petri verseinek a kiadásán dolgozott, megkért, hogy mint volt kiadói szerkesztő, nézzem át a kéziratot. „Az újjlenyomat megmarad a papíron – mondta. – Ha gondolod, csináld kesztyűben a korrektúrát.”

– *Végül is föl tudod-e idézni, milyen körülmények között állítottátok össze a Beszélő első számát? A bevezető végén ott volt valamennyi szerkesztő neve, címe: milyen hangulatban vártátok a megjelenését? Hiszen ez nyilvánvalóan*

sokkal nagyobb veszélyeket hordott magában, mint a 79-es aláírás.

– Lehet, hogy ez utólag furcsán hangzik, de akkoriban nemigen éreztem a veszélyt. Amikor csöngettek, és rendőrök álltak az ajtóban, amikor házkutatást tartottak, és elvittek, akkor szorongtam, különösen az első alkalommal, amikor még meg voltam győződve róla, hogy letartóztatnak. Rengetegszer izgultam, hogy sikerül-e egy szállítás, és egy-egy lebukás teljesen kikészített, különösen, ha úgy éreztem, hogy én követtem el valamilyen ügyetlenséget, mint például a *Feketében* kiadása alkalmával. De amikor a Beszélőt szerkesztettük, amikor az első szám megjelenését vártuk, egyáltalán nem éreztem azt, hogy valami veszélyes dolgot csinálók. Jancsi nagyon komolyan vette a konspirációs szabályokat, és ezekhez valamennyien tartottuk magunkat, bár úgy véltük, azt, hogy egy lap készül, azt nem lehet teljesen titokban tartani, ebben tehát nem is volt olyan szigorú a konspiráció. Szigorú abban volt, hogy hol készül – ezt én sem tudtam. Jancsin kívül csak Nagy Bálint tudta, meg mint utóbb kiderült, Magyar Bálint, aki mélyen konspirált összekötőként működött. Orosz Pistát sem ismertem, a Beszélő első sokszorosítóját, vele csak a rendszerváltás után ismerkedtem meg személyesen. A folyóirat első száma igen hosszú ideig készült, az első konspirált találkozóra 81 lelegelejn került sor, talán februárban. De attól kezdve, hogy elhatároztuk, lesz lapunk, attól kezdve rendszeresen találkoztunk, hol nálunk, hol konspirált lakásokban, de többnyira nálunk. A szamizdat-Beszélő Összkiadásának megjelenésekor többen is visszaemlékeztek a lakásunkban működő (nemrégiben megszűnt) fogorvosi rendelő városzobájára – általában itt jöttünk össze, ebben a lakástól némileg elkülönülő szobában, késő este, amikor már vége volt a rendelésnek. (Volt valami olyan illúziónk is, hogy itt talán nincsenek lehallgatóberendezések, hiszen ez a rendelőrész csak félig-meddig tarto-

zott a lakáshoz.) Arról beszéltünk, hogy milyen legyen a lap, és mi legyen benne. Az előállításról nem, mert Jancsi jelezte, hogy a technikai feltételek az előállításához megvannak. A papír, festék stb. beszerzését Nagy Bálint intézte akkor, erről ők legfeljebb ketten beszéltek, Bálint meg János, lehetőleg kint az utcán. De a terjesztésről, arról beszéltünk, azt hiszem, én javasoltam az egyébként teljesen kézenfekvő piramis-szisztémát, az előállított lappéldányok gyors szétosztását, és azt, hogy az eladást azok végezzék, akiknél tíz-húsz példány van, a felsőbb szintek ne foglalkozzanak árusítással, csak továbbadással. Megpróbáltuk végiggondolni, hogy kinek milyen intézményeknél, vállalatoknál vannak olyan ismerősei, akik vállalnák a terjesztést, hogy a lap minél több helyre eljuthasson. Együttesen olvastuk a közületi telefonkönyvet, hátha eszünkbe jut, hol vannak ismerőseink. Persze csak az derült ki, hogy a Csepel Autógyárban senkit sem ismerünk, ezzel szemben egy-egy társadalomtudományi kutatóintézetben négy-öt ismerősünk is van, akiktől segítséget lehet kérni. Közben születtek a cikkek, és folytak a viták arról, hogy mi legyen a lap címe. Haraszti mindenképpen azt akarta, hogy a címben legyen benne a „független” szó, felvetődött – lengyel mintára – a Politika cím, a végső megoldás közismerten Iványi Gábor telitalálata volt. Iványi nem vállalhatta neve közlését a lapon: a kis egyház, amelynek a lelkésze volt, némi esélyt látott arra, hogy a több éve tartó rendőri zaklatások után megkapja az Állami Egyházügyi Hivataltól a működési engedélyt – ezt nem akarták kockáztatni, s egyébként sem helyeselték, hogy lelkészek közvetlen politikai szerepet vállaljanak. Így Gábor a továbbiakban csak szórványosan vett részt a szerkesztésben, de rendszeresen írt remek cikkeket Fehér Dániel álnéven. Ugyancsak hiányzott az első számokról a kezdeményező, Szilágyi Sándor neve. Erre a rejtőzködésre Sacit, azt hiszem, magánéleti ok készítette: élet-

társa a Szépirodalmi Könyvkiadónál volt szerkesztő, már átéltek együtt egy házkutatást és előállítását, Kati kérte meg Sacit, hogy egy időre ne szerepeljen a neve, mert kirúgják a kiadótól. Saci időnként azt is mondta, hogy ő a konspiratív második vonal, de ez aligha volt igazán nyomós szempont: aki tudott valamit a Beszélőről, amúgy is tudta, hogy Saci aktívan részt vesz a szerkesztésében. Amikor az első szám megjelent, Jancsi azt mondta: „Jelenthetem, hogy az ellenzék teljesítette az első öt éves tervét.” 1978-ban ugyanis azt jósolta a lengyel KOR-osoknak, hogy körülbelül öt év múlva lesz magyar szamizdat folyóirat is.

Az évek múltával annyira természetessé vált, hogy Solt Ottília a Beszélő egyik szerkesztője, hogy szinte feledésbe merült a korábban már említett tény: az előkészítésben nem vett részt, sőt emlékezetem szerint a Kenedinél megrendezett folyóiratvitán sem volt jelen. Ez arra utal, hogy a Lukács-óvoda, amelyből a szamizdatkészítő ellenzék kialakult és a Kemény-iskola, amelyből a SZETA fejlődött ki, egészen a nyolcvanas évekig egymástól elkülönülten működött. Ez magyarázza, hogy az 1979-es Charta-tiltakozás két, sőt voltaképpen három verzióban készült: az egyik szöveget (tudomásom szerint) Ottília és Zsille Zoltán fogalmazta és indította útjára, a másikat Radnóti Sándor és köre, s mindkettőtől elkülönült a Le Monde-ban közölt levél, amelyet Bence, Kis János és Kenedi írt; ők egyébként az aláírásgyűjtésben akkor nem vettek részt. Ottília még a megjelenése előtt szigorúan bírálta a Beszélőbe írt egyik cikkemet, amelyben a demokratikus ellenzék létrejöttét a marxizmusból való kiábrándulás folyamatoként írtam le. Ez csak a demokratikus ellenzék egy részére igaz, mondta. Tény, hogy a Kemény István körében nevelődött kritikus szociológusok sosem voltak marxisták. Keményre magára kezdő éveiben köztudottan a nem marxista kapitalizmuskritikus, Henry George volt nagy hatással. A két kör között természete-

sen korábban is volt átjárás, például a Kemény köréhez tartozó Matolay Magdi részt vett a korai, még írógéppel sokszorosított szamizdat előállításában és terjesztésében, de a két társaság összekapcsolódása csak 1982 körül következett be. Jellemző, hogy jöllehet a Lukács-óvodával 1970 óta kapcsolatban álltam, Ottliát csak 1980-ban ismertem meg (bár mint utóbb kiderült, gyerekkoromban egyszer együtt nyaraltunk az Egészségügyi Minisztérium balatonlellei üdülőjében). Demszky a Kemény-kör és a SZETA felől került a Beszélő-körbe, magam a Lukács-óvoda vonzásköréből a SZETA közelébe. De azt, hogy a szamizdat-kiadó Demszky kezdetben szóba sem került mint a Beszélő előállítója, nemcsak az ésszerű konspiratív igény magyarázza – tudniillik, hogy ne egy ember esetleges lebukásán múljon az egész szamizdat léte –, hanem az is, hogy a különbség közte és a Beszélő-kör között csak lassan mosódott el. 1986-ra, amikor Demszky átvette a Beszélő előállítását, elpárolgott mind a különbözőség emléke, mint a konspirációs szigor.

„Hárman írtatok...”

– Hogy sikerült elérni, hogy a Beszélő csak a 8. számnál (a Nagy Imre emlékszámánál), 83 nyarán bukkott le először? Addig a rendőrség soha nem talált semmit, vagy sikerült úgy megszervezni a munkát, hogy nem buktatok le?

– Úgy látszik, sikerült. Számos házkutatás volt, Rajk Galamb utcai lakása után több lakást átkutattak. Ottliáéknál nem is tudom, hány házkutatást tartottak, nálam is volt kettő, gyors egymásutánban 1983 tavaszán, amikor a Rajk-butik felszámolására válaszul meghirdettem, hogy nálam új butik nyílik. Ekkor elég tetemes mennyiségű szamizdatot vittek el, de ezek a veszteségek a nyomdát meg a nagyobb raktárakat nem érintették. Orosz Pista különböző emlékezéseiből kiderül, mintegy két éven át zavartalanul tudott dolgozni, csak akkor érzékelte, hogy egyre inkább figyelik a há-

zát. Utólag úgy gondolom, hogy szigorú konspiráció, amelyhez Kis Jancsi példáját követve többé-kevésbé tartottuk magunkat, igenis kifizetődött. Orosz Pista és Demszky között több nyomdász is volt a Beszélőnek, az egyik párost Nagy W. András mutatta be, a hetilap Beszélőben, az *Érzelmes utazások* című sorozatában. Tulajdonképpen külön kutatást érdemelne, ki mindenki vett részt a Beszélő előállításában és terjesztésében. Magyar Bálintnak a közelmúltig rejtett összekötői szerepe már szóba került. Nemrég tudtam meg, hogy egy időben Jávor Károly, ma MDF-es országgyűlési képviselő is forgatta a Beszélő stencilgépét. A legfőbb raktárnok a ma ugyancsak MDF-es kiváló várostervező és környezetvédelmi szakember, Miklóssy Endre volt, az egyik fő szállító pedig Kozák Gyula. Miklóssy szerepéről végig tudtam, Kozákéról azonban nem, holott vele gyakran találkoztam, s megszállott autósként ő segített elrejtőzni az 1982-es nagy nyári követés idején a követők elől. Ezt az illegális hétvégét egyébként Bollobás Enikő leányfalui házában töltöttem, nagyrészt a szemközt lakó Karinty Ferenc társaságában. Visszatérve a hányatott sorsú 8-as számhoz, az voltaképpen kétszeresen bukkant le. 1982 őszén kerültünk kapcsolatba a szolnoki Inconnu művészcsoporttal: ők vállalták el, hogy szitanyomással két mellékletet készítenek a számhoz Nagy Imre és mártírtársai arcképével. Már majdnem készen voltak, amikor házkutatást tartottak a műhelyükben, és mindent elvittek. Aztán el is üldözték őket Szolnokról. Menjenek Pestre, mondták a rendőrök, ott lehet ellenzék, Szolnokon nem lesz. De nemcsak őket, a baráti körüket is kitiltották vidékről, így Magyar Fruzsínát (Bálint húgát, azóta Mécs Imre feleségét), aki a szolnoki színház dramaturgja volt, és a Beszélőből Újvárosi Viktor néven ismert Somogyi Jánost, aki addig Salgótarjában volt jogász. A melléklet lebukása azonban csak a baj kezdete volt. Orosz Pista visszavonulása után Haraszti

közeliében bukkant fel egy ember, aki egy mély illegalitásban működő (valójában nyilván nem létező) trockijista szervezet tagjának mondta magát, és egészen biztosan az állambiztonságnak dolgozott. Ez nemcsak a 8-as számot nyelte el kéziratostul, előlegestül, de eltüntette a rábizott stencilgép is. (A rendszerváltás után egyébként egy kisebbségvédelmi szervezet vezetésében bukkant fel újra, de onnan sikerült diszkréten eltanácsolni.) 1983 nyarán úgy tűnt: vége a Beszélőnek. Végül Demszky segített. Neki ekkorra már igen sok nyomdai kapcsolata volt, és a kéziratmásolat alapján sikerült ofszetnyomással (de a szokásosnál kisebb formátumban) igen rövid idő alatt előállítani az emlékszámot. Az évfordulót így is jócskán lekéstük. A siker ellenére továbbra se akartuk, hogy Gábor legyen a Beszélő kiadója. Ahogy már mondtam: túl nagy lett volna a kockázata, ha mindent egy ember csinál.

- *Egy mondatban már említetted, hogy másképp élted meg a Beszélő megindulását, mint mások, hogy nem tekintetted olyan dolognak, aminek az értelmét kell kutatni. Mégis, hogy látod, mire való a Beszélő?*

- Valószínűleg csak arra akartam utalni, hogy én, mondjuk, Demszkyhez vagy Krassóhoz hasonlóan sokkal kevésbé vagyok töprengő, a dolgokat a végső következményekig átgondoló alkat, mint Kis Jancsi. Amikor igent mondtam a folyóiratra, valóban a már említett praktikus szempontok vezettek, hogy legyen az ellenzéknek egy tájékoztatója stb. Azon, hogy az egésznek mi a távlati értelme, azon nem gondolkodtam. A döntésembe nyilván belejátszott az is, hogy nem akartam kimaradni a dologból. Azonkívül úgy gondoltam, hogy írni, külső szempontok, cenzurális korlátok nélkül leírni, amit gondolunk – önmagában érték. És Krassóhoz hasonlóan azt is gondoltam, hogy borsot törni a rendszer, a hatalom orra alá szintén jó dolog, a többit majd meglátjuk. Persze a Beszélő első száma (továbbá a Lányi András

által szerkesztett Kisúgó egyetlen száma és Bába Iván Magyar Figyelőjének egyetlen stencilezett száma) a Jaru-zelski-puccs napjaiban jelent meg – tényleg el kellett gondolkodni azon, mi az ellenzékiiség, s azon belül a szamizdatkészítés jövője és értelme. Bence Gyurinak például az volt a véleménye, hogy semmi. Valami olyasmit mondott, hogy a lehetőségek kimerültek, aki nem akarja az egészet előről kezdeni, a bolsevik párt történetének első fejezetétől, az most hagyja abba. Neki a továbbiakban is meglehetősen szkeptikus volt a véleménye a Beszélőről, tőle hallottam azt a bon mot-t, amely több áttételen át a magyar ellenzék helyzetének autentikus értékeléseként bekerült az amerikai kongresszusi meghallgatások jegyzőkönyvébe: „Hárman íratok, és annyian is olvasák.”

Ebben a Sto gyélaty? hangulatban Jancsi egy kerekasztal-beszélgetést kezdeményezett az ellenzék helyzetéről. Bence, Kenedi, Konrád, Vajda Mihály vettek rajta részt, a Beszélőt Jánossal mi ketten képviseltük. Az egész meglehetősen formátlanra sikeredett, valószínűleg nagyon kiforratlanok voltak még a nézetek, úgyhogy igen nehéz lett volna épkezláb írást szerkeszteni a több mint száz oldalnyi magnóról leírt szövegből. Erre azonban nem került sor, Bence nem járult hozzá az általa mondottak publikálásához, s így a beszélgetés közölhetetlenné vált. Az egész mégsem veszett kárba: a vita során vetette fel és a vita nyomán gondolta tovább János mindazt, amit aztán a *Gondolatok a közeljövőről* című cikkében fogalmazott meg. Ez az írás nemcsak a Beszélő „Mi a teendő?” vitáját indította meg, hanem a lap programját is meghatározta. Erről azonban annyit írtak már, mások közt én is beszéltem róla egy hosszabb interjúban, amely a *Kritika* 1991. áprilisi számában jelent meg, hogy szinte rituális szövegnek tűnne ugyanazt elismételni.

– Ebben az interjúban arról beszél-tél, hogy a lengyelek úgy látták: Magyarország 1956-ban megpróbálták

megdönteni a rendszert, Csehszlovákiában 1968-ban megpróbálták megreformálni. Egyik sem sikerült, meg kell tehát próbálni semmibe venni, a hatalom kultúrája, a hatalom áldrdekvédelme mellett ki kell alakítani a társadalom független kultúráját, független érdekvédelmét. Ez azonban csak addig működik, amíg a független társadalom nem tesz szert akkora hatalomra, hogy az már a hatalmat fenyegeti. Ekkor – s ezt halogatták 80–81-ben a lengyelek – tisztázni kell a hatalomhoz való viszonyt, illetve, együtt a társadalom nyomásgyakorló erejének a növekedésével, rá kell kényszeríteni a hatalmat, hogy ne alkalmi engedményeket tegyen, hanem törvényekben határozzák meg azokat a területeket, amelyeken a társadalom akarata érvényesül. Tudomásul véve, hogy a társadalmi akarát érvényesülésének a hatalom – értsd: a szovjet világrendszer – korlátokat szab.

– Erről szólt a Beszélő a Társadalmi Szerződésig és azon túl is. Ez valósult meg Lengyelországban a párt és a Szolidaritás 1988-as, Magyarországon a párt és az Ellenzéki Kerekasztal 1989-es tárgyalásain. A prognózis egészen 1989 őszéig bevált. Ekkor váratlanul az következett be, amit csak Krassó jövendölt költői utópiáiban: az egész szovjet világrendszer összeomlott...

Akcionizmus?

– A Gondolatok a közeljövőről vitájában két álláspont kap hangot: az egyik az, hogy az ellenzéknek politizálnia kell, és ideológiát kell találni magának, ez az, amit nagyon leegyszerűsítve Kis képvisel. Eszerint az ellenzék nem engedheti meg magának, hogy továbbra is csak az emberjogi ellenzékiiséget vagy a szubkulturális-kulturális típusú ellenzékiiséget folytassa, amelyben időnként aláírásgyűjtési és más szimbolikus akciók követik egymást. A másik álláspont, amit talán Vajda vagy Konrád képvisel, azt mondja, hogy az ellenzéknek mindenképpen távol kell tartani még a politizálódásnak, a nagypolitikára való orientációnak a látszatá-

tól is. Tehát az ellenzék legyen inkább az autonómia terepe, a szamizdat a gondolatok szabad kikötője. Ebben a nézetkülönbségben a Lukács-óvoda és a Lukács-iskola ellentéte is visszatér.

– Én az ellenzékét mindig is politikai közösségnek fogtam fel, és az ilyen dolgokat, hogy szubkultúra és a gondolatok szabad kikötője, őszintén szólva lila szépelgésnek tartottam. Mi politizálunk, ez politika, amit mi csinálunk, azaz élünk azokkal a politikai lehetőségekkel, amelyek adóttak számunkra. A szamizdat értelme nemcsak az egyes művek tartalma, értéke, hanem az is, hogy a szamizdatkészítéssel túllépünk a rendszer játékszabályain. Ilyen értelemben tekintettük politikának a SZETA-t is. Természetesen nagyon jó, hogy a SZETA segít, de ennél tágabb jelentőségű, hogy nyílttá, megkerülhetetlenné teszi és dokumentálja a szegénység társadalmi problémáját. S egyúttal arra is példát mutat, hogy az erre vállalkozók az adott kereteken kívül is teremthetnek mozgalmat, politikai közösséget. Ilyen értelemben egyértelműen a politikai oldalon voltam. Egyébként az emberi jogok gondolatköre is inkább a politikai oldalhoz tartozott, mint a szubkulturálishoz. Az emberjogok, a szabadságjogok érvényesítése az egész ellenzéki mozgalom kiindulópontja és meghatározó gondolata volt. De nem vált el a politikától, ellenkezőleg, az emberjogi küzdelem a létező, a fennálló diktatúrával fordult szembe, általános elvek alapján persze, de nagyon is konkrét politikai közegekben. Persze felháborítónak tartottam, az a harmadik világban történt, a dél-amerikai diktatúrákban például, de mégsem olyan értelemben volt közöm hozzá, mint ahhoz, amit itthon tapasztaltam, holott tudtam, hogy a dél-amerikai diktatúrákban sokkal súlyosabb sérelmek érik az emberi jogokat, mint nálunk. Rengeteg reménytelen vitám volt erről nyugati, baloldali értelmiségiekkel, akik többnyire legyintettek, ha a magyarországi jogsértésekkel hozakodtam elő, és a példáimat a latin-amerikai tömeges gyilkossá-

gokkal és kínzásokkal hasonlították össze. De nem kevésbé értelmetlen vitákba keveredtem külföldi amerikai magyarokkal, akik antikommunista létükre el voltak bűvölve a Kádár-rendszerrel, és minden kommunistaellenes indulatukat Ceausescu töltötték ki. Egyszer magával Csoórral került sor egy kínos jelenetre. Az egyik amerikai magyar klubban tartott előadásához hozzászóltam, és szemrehányást tettem neki, amiért kizárólag az erdélyi helyzetről beszél, rózsaszínű képet festve ezzel a magyarországi politikai viszonyokról. Éppen én, választotta Csoóri – teljes joggal –, pontosan tudhatom, hogy nem rejti véka alá a véleményét a hazai viszonyokról sem, de modortalanság olyasmiről beszélni, amikről a hallgatóság nem kérdezte. Magyarán: a rendszeresen hazalátogató, megbékélt emigránsokból álló közönség jól érzi magát a maga konformizmusában, sőt még nemzeti öntudatát is erősíti, hogy Magyarország jobb, mint Románia – nem szabad őket ebben megzavarni.

Bölcs és tiszteletreméltó az Amnesty International szabálya, amely tiltja, hogy bármely szervezet a saját országában történt jogsértésekkel foglalkozzon, mert a jogvédelem összekeveredhet a belpolitikával. Számomra azonban a jogvédelem politika volt, a rendszer álságát akartam megmutatni, amikor gyűjteni kezdtem az útlel-visszautasítások dokumentumait, vagy amikor 88 tavaszán kezdeményeztem a Független Jogvédő Szolgálat létrehozását. Hadd tegyem hozzá: politikának tekintem a jogvédelmet, a rendőri erőszak, az idegenekkel szembeni jogsértések dokumentálását ma is.

Számomra, s azt hiszem, általában a Beszélő-kör számára politika volt a környezetvédelem, a bős-nagymarosi ügy is. Nem mintha nem érdekelt volna a Duna megmentése, de azért első sorban az volt az érdekes, hogyan válik a politizálásról leszoktatott társadalom egy látszólag nem politikai ügy kapcsán egy társadalmi mozgalom ak-

tív részesévé, és hogy képes lehet-e a pártállami viszonyok között egy társadalmi mozgalom eredményesen szembe szállni a hatalom döntési mechanizmusaival. A 80-as évek végének nagy tapasztalata az, hogy bizonyos körülmények között képes lehet. Sőt a legfrissebb tapasztalat az, hogy a lebomló diktatúrában a társadalom közvetlen akaratervényesítési lehetősége nagyobb, mint a kifejlődő parlamenti demokráciában.

Amikor mód nyílt rá, kerestem a tisztán politikai cselekvés lehetőségét. Így Kozák Gyulával, majd Mécs Imrével együtt egyik kezdeményezője és szervezője voltam *független* jelöltek indításának az 1985-ös választáson. A nagyszámú spontán (vagy álspontán) lakossági jelölttel szemben az ellenzék és kapcsolt részei által támogatott jelölteket neveztük függetleneknek: Rajkot, Tamás Gáspár Miklóst, Bauer Tamást, Langmár Ferencet – és még másokat is. A kísérletet kezdetben némelek, például Demszky szkeptikusan fogadták, csak akkor kapcsolódtak bele, amikor nyilvánvaló lett, hogy egy Rajk, egy T. G. M. vagy egy Bauer Tamás jelölti fellépése tényleg szenzáció. Hiba volna elfelejteni, hogy a választási jelöltállítás eredetileg Krassó ötlete volt: ő már az 1980-as jelölőgyűlések egyikén megpróbálta jelöltté választatni egy barátját, de kísérlete akkor visszhangtalan maradt. Ha jól tudom, Mécs Imrének is volt hasonló korábbi próbálkozása.

A választási részvételnek voltak szellemi eredményei is: a tapasztalatokról *Kér még a nép?* címmel írtam a Beszélőbe, aztán a jelölőgyűléseken készült riportokból, a magnófelvételekből, a választási statisztikákból Kozák Gyula, Bába Iván, Vásárhelyi Judit, Mécs Imre, Magyar Fruzsina, Nagy András közreműködésével meglehetősen izgalmas kötetet állítottunk össze, *Választási almanach* címmel. 1985 őszén elutaztam Amerikába, és ott ugyancsak a választási tapasztalatok alapján tartottam előadásokat különböző egyetemeken a magyar politika helyzetéről.

Itt Amerikában született meg az ötlet, hogy a forradalom 30. évfordulója alkalmából rendezzünk nemzetközi aláírásgyűjtést a kelet-európai ellenzék körében. Az ötletgazda megint Saci volt, a szöveget Gazsi fogalmazta meg, a közvetítést a csehszlovákiai és a lengyel ellenzék felé az akkor Londonban élő cseh emigráns Jan Kavan vállalta. Ennek ellenére, amikor 86 késő nyarán hazajöttem, mintha valahogy elfelejtődött volna a terv. Mint-hogy az útlevelem érvényes volt, elutaztam Prágába és Varsóba, találkoztam egy konyspiratív lakás konyhájában Petr Uhlal és feleségével, Anna Sabatovával meg Dienstbierrel, aki csak rövid ideig maradt velünk, mert kezdődött a 24 órás fűtői szolgálata. Varsóba a nagy politikai amnesztia előestéjén érkeztem meg; Geremekkel, Kuronnal találkoztam, meg a börtönből frissen szabadult békemozgalmár Piotr Niemczykkel, akit aztán 1990-ben a demokratikus állambiztonsági szolgálat őrnagyaként láttam viszont. Csodával határos módon nem szedtek le a vonatról, nem toloncoltak ki Varsóból, s csak a hazaérkezésem után egy-két héttel kobozták el az útlevelem. A 86. október 23-án megjelenő közös nyilatkozatnak a magyar, szlovák, cseh, lengyel és keletnémet aláírókkal a világsajtóban elég nagy sikere volt, a londoni Times azt írta róla, hogy egyszer talán majd Kelet-Európa Függetlenségi Nyilatkozataként fogják számon tartani. Akkoriban sokat röhögünk rajta, hogy vajon Bogád Anti, a habókos táviratkihordó lesz-e a kelet-európai Jefferson. Pedig a mából visszsanézve az összevetés nem is annyira megalapozatlan. Persze az is kellene hozzá, hogy Kelet-Európa olyan karriert fusson be, mint az Egyesült Államok. Az ügynek egyébként itthon voltak kínos következményei is. Nem az útlevelelvételre gondolok, az bele volt kalkulálva, hanem váratlan sértődésekre. Az aláírók száma elvben limítálva volt. A németek és a csehek nemigen tudhattak tizenöt-húsz aláírásnál többet összeszedni, ezért a lengyelek-

kel úgy állapotunk meg, hogy ők is és mi is húsz-egynéhány nevet adunk, azaz nem lesz tömeges aláírásgyűjtés. Ezzel a kikötéssel – tudniillik, hogy nem lesz aláírásgyűjtés – Csoóri és Csurka is aláírta a nyilatkozatot. Igen ám, csakhogy a hír a nyilvánosságra hozatal megelőző napokban elterjedt, és nálam sorra jelentkeztek az aláírni szándékozók. Én pedig úgy véltem: egy konferencia lehet zártkörű, ott lehet limitálni a meghívottak számát. De megtiltani, hogy valaki a nevét adja egy szöveghez, amely szerint az 56-os magyar forradalom: közös örökség – teljes képtelenség. Csoóri és főképp Csurka úgy érezték, megint becsaptuk őket, s a nevük méltatlanul keveredett mintegy ötven részint „gyülevész” ellenzéki neve közé. Még mindig bennünk van a tüske – mondta Csurka jó egy évvel később, amikor arról folyt a vita, hányan írhatják alá „magyar értelmiségiek” levelét az Országgyűléshez, Kádár leváltása után.

Mindent összevéve tehát én a politika, sőt a politikai akciók híve voltam, sőt némi túlzással azt is mondhatnám, az ellenzéknek inkább az akcionista vonulatához tartoztam. Legalábbis elég jó viszonyban voltam az ellenzéknek a főleg akcionista, habajgós részével is, azokkal, akikről nem lehetett tudni, hogy előbb lettek ellenzékiek, és azután marginalizálódtak, vagy fordítva. Tehát, hogy az eredeti kérdésre válaszoljak, a politika vagy szubkultúra kérdésére én egyértelműen a politika mellett voltam. Csak azt nem láttam át rögtön az elején, hogy ehhez szükség van egy olyan világnézetre, olyan politikai perspektívára, mint amit Jancsi írt le a cikkében. Egyszerűen azt gondoltam – s ebben persze rengeteg végiggondolatlanosság volt –, ha van egy picit lehetőség, hogy az ember ezzel a rendszerrel, ezzel a diktatúrával szemben fellépjen, akkor ezt meg kell próbálni, s ez a fellépés természetesen politikai természetű.

– *Írtál is egy cikket a Beszélőben, Ne csak építkezz, politizálj! címmel.*

– De jóval később.

– *Azért nem annyival később, 1987-ben. Részben azt írtad le benne, amire most is utaltál, hogy az ellenzéknek nincs közös jövőképe, közös világnézete, de közös az ellenzékben 56 megítélése, nevezetesen a függetlenség, a többpártrendszer és a semlegesség értékeinek vagy céljainak az elismerése. Tehát ez a közös cél, minden, ami ezen túl van, az különböző.*

– Ez a későbbiekben vált világossá. 82 táján még nem volt látható, hogy milyen sok csoport van az ellenzékben. A Beszélő körét viszont egy kitapintható, körülírható világnézeti azonosság is összefűzte, legalábbis több dologban értettünk egyet, mint általában az ellenzék. A Beszélő körét a kezdetektől a Társadalmi Szerződésig talán a *baloldali liberalizmus* kifejezéssel lehet jellemezni. Egyébként az, hogy *liberálisok* vagyunk, távolról sem volt olyan kulcsszó, mint amilyen később lett.

Radikális, liberális

55

– *Hogyan viszonyult voltaképpen a demokratikus ellenzék, a Beszélő köre a liberalizmushoz? Van, aki azt állítja, hogy a demokratikus ellenzék eredendően liberális volt. Például a Konrád-Szelényi-könyvnek az egész eszmerendszere liberális eszmerendszer. Magam azonban úgy vélem, hogy a demokratikus ellenzék a liberalizmusra, a klasszikus értelemben vett nyugati liberalizmusra legfeljebb a választások után, 90 környékén talál úgy rá, ahogy ma emlegetjük a liberalizmust.*

– Lehet, hogy bizonyos liberális értékek korábban is jelen voltak, de a liberalizmus nem volt meghatározó politikai alapelv. A liberális értékeket abban az értelemben, ahogy Kis János 1990–91 óta liberális minimumról beszél – demokrácia, tolerancia, emberi és kisebbségi jogok, az állam világnézeti semlegessége stb. –, természetesen senki sem vitatta a demokratikus ellenzékben. De a klasszikus értelemben vett gazdasági liberalizmust, ahogy ez ma az SZDSZ-ben evidencia,

egyáltalán nem vallottuk a magunkénak. Jancsi a *Vannak-e emberi jogaink?*-ban világosan megírta: a liberalizmus és a szocializmus (szociáldemokrácia) között álló radikálisnak tekintí magát, és lényegében így éreztem én is.

- *Ha így van, akkor ezzel nem ártana számot vetnie azoknak is, akik ma azt állítják, hogy a liberalizmus korábban is ugyanúgy jelen volt, ahogy ma. Ez a saját múlttal való szembenézés egyik alapkérdése.*

- Belelapozva a Beszélő Összkiadásába, meglep, hogy a liberalizmus szó mégis milyen gyakran előfordul. De ha a saját érzéseimet próbálom felidézni, hogy milyen címkét vettem vagy vettem volna szívesen magamon, akkor biztos, hogy elutasítom a szocialista címkét, hiszen annyira lejáratott volt. (Milyen nyelvtani elem a „szocialista”? - hangzott a régi vicc. Válasz: fosztóképző.) A reformkommunista szóba sem jöhetett, de érzelmileg elutasítottam a szociáldemokratát is. Jancsinak van egy nagyon érdekes megjegyzése a *Titanic fedélzetén* című cikkében, amelyet néhány héttel a Jaruzelski-puccs után írt. Kreislyt, Brandtot bírálja, akik a Szolidaritást tették felelőssé Lengyelország gazdasági hanyatlásáért, és hozzáteszi, hogy is várhatnánk tőlük, hogy megértsek a lengyel munkások *osztályharcát*. Ezen a megjegyzésen, ezen a szóhasználaton átüt a kommunista hagyomány, a hagyományos kommunista gyanakvás, sőt ellenszenv a szociáldemokrata „megalkuvás” iránt. Ugyanezt éreztem én is, holott egészen biztos, hogy se János, se én nem voltunk nosztalgikus viszonyban a kommunizmussal. 88-ra azonban az a fanyalgó viszony a szociáldemokráciával szemben eltűnt.

- *A radikális nyilván polgári radikálist jelent. Ha viszont így határozod meg magatokat, kézenfekvő a kérdés, miért annyira fontos számotokra a munkásság problémája? Ennek az 1982-ben meginduló vitában Kis János vitaindító és a vitázó cikkében is nagy szerepe van. A Hálózatból*

SZDSZ-szé alakulás idején te is és Kis János is azt mondtátok, hogy az SZDSZ-nek az ipari munkásság pártjává kell válnia.

- János akkor nem volt itthon, nem tudom, melyik írására gondolsz. Én valóban írtam egy cikket a Szabad Demokratába, amely 1989-ben az SZDSZ lapjaként működött. De a tartalma nem egészen ez volt...

- *Számomra ez azért érdekes kérdés, mert a polgári radikalizmus, ha klaszszikus fogalmi szinten nézzük, akkor kevésbé vevő arra, hogy a munkáskérdést így kezelje. Inkább azt látom emögött, hogy a lengyel Szolidaritás mintája olyan erős volt, hogy a magyar ellenzék is mindenáron „munkásmozgalomban” akart gondolkodni, abban látta a perspektívát. Holott Magyarországon egészen más viszonyok voltak, mint Lengyelországban, s így a munkássághoz sem lehetett olyan értelemben közfelférközni, ahogy ott.*

- Nem hiszem, hogy az ellenzék olyan tájékozatlan lett volna, hogy ne vegye észre a különbségeket. Kis János a cikkeiben folyton-folyvást felhívja a figyelmet a Lengyelország és Magyarország közötti különbségekre, a 82-es vitában pedig Kívül-állóval, azaz Orosz Istvánnal polemizálva elutasítja a nép és az értelmiség közkeletű (ma úgy mondanánk: populista) szembeállítását. A polgári radikalizmust éppen az jellemzi, hogy bár nem marxista, a piacgazdaságot alapjában elfogadó irányzat, nagyon is keresi a kapcsolatot a munkásmozgalommal, a liberális kapitalizmus bírálatában részint egyet is ért vele, viszont határozottan elutasítja a marxi, forradalmi szocializmus világmegváltó utópiáját. Jászi és a szociáldemokrácia, Jászi és Szabó Ervin között igen bensőséges világnézeti kapcsolat volt, és személyes kapcsolat is. Később ebből inkább csak valamilyen nosztalgia maradt, Zsolt Bélánál például, aki tele van azzal, hogy miért nem találunk egymásra mi, a jobboldallal, a faszizmussal szemben álló és attól fenyegetett polgárok, és ti, elnyomott, kiszákmányolt munkások, hiszen egyik

az érdekeink, közös az ellenségünk. Manapság az MSZP és az SZDSZ értelmiségének egy részében mintha újra-éledne a Zsolt Béla-i búsongás.

A kalapácsos ember

- 1989 őszén vált az nyilvánvalóvá, hogy a rendszerből többpártrendszerű plurális demokrácia lesz. A munkásághoz addig kapcsolódhattak különleges várakozások, amíg az ellenzék azt remélhette, Lengyelországhoz hasonlóan nálunk is a munkássztrájk fogja megjeleníteni a tárgyalásos stratégiához szükséges társadalmi nyomást.

- Ez találój megjegyzésnek tetszik, bár azt hiszem, sosem gondoltuk, hogy a társadalmi nyomásnak pontosan úgy kellene létrejönnie, ahogy Gdanskban történt 1980-ban. Ezzel együtt kétségtelen, hogy a munkássággal kapcsolatos elképzelésekben volt egy jó adag illúzió és nosztalgia, részint baloldali, részint 56-os nosztalgia. A Társadalmi Szerződés legkevésbé átgondolt része az üzemi szervezetről szóló fejezet. Ezt a fejezetet én írtam, az eredeti szövegem valamilyen lírai fejtegetés volt arról, hogy nem tudunk jobbat ajánlani, mint a kapitalizmust, ez szomorú dolog, de tudomásul kell vennünk, hogy nincs más lehetőség. Persze kell szakszervezet, üzemi tanács, mindenféle munkásjogok, a kizsákmányolás korlátozása stb. Amit leírtam, afféle érzélgős búcsú volt a baloldali, végső soron szocialista elképzelésektől. Talán még kész sem volt, amikor Jancsi előadta az elgondolását arról, hogy a tulajdon legyen a részvényeseké, a vállalati szervezet ellenben a munkavállalói öngazgatásé. Engem elfogott a lelkesedés, hogy meg vagyunk mentve, végre van valami pozitív mondanivalónk. Az eredeti szövegem helyett ezt írtam le, de János még alaposan megszerkesztette, hozzáigazította az egész műhöz, mert így utólag nemigen ismerem fel rajta a magam stílusát. Aztán a Szabad Európában elhangzott Kemény István bírálata és kérdése: vajon melyik befektető vagy pláne külföldi

befektető fog részvényt vásárolni, ha az csak annyi jogot biztosít neki, hogy kivonhatja a cégből a pénz maradvékát, ha az öngazgatás már tönkretette a vállalatot. A Társadalmi Szerződés vitája során is ez a fejezet kapta a legtöbb bírálatot, főképp közgazdászoktól, teljes joggal.

- Nem lehet, hogy az egész munkás-probléma azért vált ennyire fontossá az ellenzék számára, mert azt szeretete volna bizonyítani, hogy nem elit csoport? Hiszen nagyon sokszor elhangzott és elhangzik mind a mai napig, hogy az egész demokratikus ellenzék egy marginális értelmiségi réteg mozgolódása volt, amelynek nem voltak társadalmi kapcsolódásai. A Beszélő köre, az ellenzék valami módon igyekezett kitörni ebből a rákényszerített vagy nemcsak kényszerített szerepből, helyzetből, és - figyelembe véve, még egyszer mondom, a lengyel mintát - ehhez lett volna támpont a munkásság vagy inkább valamiféle idealizált munkásság.

- A demokratikus ellenzék az ellenfelei - s az ellenfelek köre Kádártól és a titkosrendőreiktől azokon az értelmiségiekén át, akik „sok mindenben egyetértettek az ellenzékkel, csak a módszereit nem helyeselték”, Csukáig terjed - mindig is igyekeztek „törpe minoritásnak” feltüntetni. Valójában az elszigeteltség csak azt jelentette, hogy a demokratikus ellenzék 1988-89-ig nem volt mozgalom, nem is lehetett az, s annak a szép számú embernek, aki megkeresett, hogy szeretne részt venni a tevékenységünkben, nemigen tudtam mit mondani. Hiszen mit mondhattam: terjesszék a Beszélőt, alkalmanként írjanak alá valamilyen tiltakozást, segítsenek használt ruhát csomagolni a SZETA-nak - egyik sem olyan dolog, ami kielégítene egy embert, aki egy politikai mozgalomban akar részt venni. De hogy az ellenzék létezését ne kíséerte volna figyelem - arról szó sincs. Én 1982-től 1984-ig könyvesboltban dolgoztam, s egy könyvesbolt a közhiedelemmel ellentétben egyáltalán nem volt intellektuális munkahely. De ott a pénztáros nénitől - aki korábban egy

kocsmában volt pénztáros – a nyolc általánost végzett rakodófiúig mindenki hallgatta a Szabad Európát, s ha este aláírtam valamit, azt másnap reggel már mindenki tudta. Amikor 88-ban megkerestük a röpcédula-készítésért perbe fogott ózdi munkást, Kristály Gyulát, azzal fogadott: régóta várom magukat. Ugyancsak 1988-ban, március 15-én az első tömeges tüntetésnek a demokratikus ellenzék volt a hangadója: a Petőfi-szobornál Kis János, a Kossuth téren Tamás Gáspár Miklós, a Batthyány-mécsesnél az őrizetbe vett Demszky helyett Hodosán Rozi beszélt, miközben Csengey Dénes az MDF nevében otthon maradásra szólított fel, akárcsak a népszavazás idején. 89-ben rengetegen mondták el, hogy azért az SZDSZ-hez csatlakoztak, mert ebben a pártban látták Rajk és Solt Otília nevét. S végül kishitűség elhinni a kormányoldalnak, hogy 90-ben félreértésből, „nyers antikommunizmusból” szavazott egymillió ember az SZDSZ-re. Aki az SZDSZ-re szavazott, az a demokratikus ellenzékre is szavazott, a népszavazás és a határozott rendszerváltás pártjára. Ha ez a siker netán nem ismétlődne meg, az nem azért lesz, mert egy olyan társaság, amilyen a demokratikus ellenzék volt, eleve elszigeteltségre van ítélve. A KOR is elszigetelt értelmiségi társaságnak látszott, a Szolidaritás mégse lett volna nélküle.

A munkássággal kapcsolatos várakozásoknak, ha úgy tetszik: illúzióknak (bár ismét hangsúlyoznám: ha Kis János szövegeit nézzük, azok mögött egy nagyon is realista társadalomkép húzódik meg) nyilván vannak pszichikai összetevői – mindennek vannak pszichikai összetevői. Mégis fontosabbnak tartom a világnézeti komponenst, a kötődést a baloldali hagyományhoz, azt, hogy olyan fogalmak, mint munkásmozgalom, szakszervezet egyértelműen pozitív értéket jelentettek. Az SZDSZ megalakulásakor pedig reális politikai érdek volt és reális politikai lehetőségnek látszott, hogy az SZDSZ a munkavállalók politikai képviselőjét is magára vállalja. Akkoriban

sokan mondták, hogy egy liberális és egy szociáldemokrata típusú párt nem fér meg egy szervezetben. Ezt az állítást számos nyugati szociáldemokrata párt példája cáfolja, amelyek meg tudták őrizni a jó kapcsolataikat a szakszervezetekkel, miközben alapjában liberális gazdaságpolitikát képviselnek. Én azonban abban a már említett Szabad Demokrata-beli cikkemben 1989 tavaszán nem ezzel érveltem, hanem azzal, hogy amíg a legfőbb munkaadó az állam és egyúttal a gazdaságban az állam a legfőbb monopolhelyzetű tulajdonos, addig a vállalkozó és a munkavállaló között az állammal szemben érzékeny áll fenn, amely jó ideig erősebb lehet, mint a munkaadó és a munkavállaló közötti érdekellentét. Ez az elképzelés azon bukott meg, hogy Magyarországon, de Lengyelországban sem és sehol Kelet-Európában nem volt igazán érdeklődés a szociáldemokrata típusú politizálás iránt (s ha azóta támadt, annak a hozamát az MSZP takarítja be), az SZDSZ-ben pedig kezdettől fogva a klasszikus liberalizmus eszme köre dominált. (Persze nem számoltam azzal sem, hogy a vállalkozók nemcsak versenytársai, hanem kliensei is lesznek a monopolvállalkozó államnak.)

János talán még ennél is tovább ment, megalakulásakor megítélésem szerint leginkább szociáldemokrata pártnak szerette volna látni az SZDSZ-t. Ebben nyilván része volt annak, hogy 88 nyarától Amerikában tanított, s bár rendszeres telefonkapcsolatban volt velem és főképp Magyar Bálinttal, a napi hangulatváltozásokat nem ismerhette. Néhány héttel az SZDSZ megalakulása után, 1988. december elején meghívtak New Yorkba, a Helsinki Watch (a Helsinki Jogőr) megalakulásának tízéves évfordulójára. Egyebek közt beszámoltam Jánosnak arról, hogy nem dőlt el, milyen legyen az SZDSZ jelvénye. Meglepetésemre azt mondta, legszívesebben a szocdem kalapácsos embert ajánlaná. Aztán hozzátette – a szövetségességére nem emlékszem pontosan –,

hogy ez ellen szól, hogy egy szociáldemokrata, illetve szociáldemokrata jelképeket használó párt megalakulása a legkeményebb rendőri retorziókat váltaná ki. Logikus volt az elgondolás: az állampárt vezetése már kezd megbékélni azzal a gondolattal, hogy valamilyen formában visszaáll a többpártrendszer, de a „munkásegység” megfontolását nem tűrnék el. Grósz Károlynak volt is ilyen értelmű nyilatkozata akkoriban. A helyzetértékelés mégis téves volt, két szempontból is. A pártvezetés különböző körei ekkor – teljesen elkésett, beteg ötlet volt – azzal kísérleteztek, hogy az 1949 előtti koalíciót állítsák helyre, persze az 1948-as, már csak látszatélelet élő formájában. Köztudott, hogy Berecz János kezdeményezte a Kisgazdapárt feltámasztását, és épp azokban a napokban, amikor New Yorkban voltam, alakult újjá Nyers Rezső körének sugallatára a Szociáldemokrata Párt. Persze ha a demokratikus ellenzék alakít szociáldemokrata pártot, talán más lett volna a fogadtatása, de komoly ellenlépésekre a hatalom akkor már aligha lett volna képes.

Volt azonban egy nyomósabb kizáró oka a szociáldemokrata önmeghatározásnak, az tudniillik, hogy a tagság többsége nem fogadta volna el. Az SZDSZ megalakulása, pontosabban a tagság nélküli Szabad Kezdeményezések Hálózata átalakulása tagsággal rendelkező társadalmi szervezetté (a pártalakítást a 88-as jogszabályok még nem tették lehetővé) meglehetősen viharos körülmények között ment végbe. Kezdetben ugyan csak a Krassó befolyása alatt álló, magukat radikálisnak tekintő bázisdemokraták ellenzték az átalakulást, akik állandó szereplésükkel amúgy is szétzilálták a Hálózat működését, az utolsó pillanatban azonban csatlakoztak hozzájuk olyanok is, akik eredetileg fontos szerepet játszottak az átalakulás előkészítésében. Bába Iván feltehetőleg azért fordult szembe az átalakulással, mert nem értett egyet az Elvi Nyilatkozattal, amelynek megvitatásában –

külföldi tartózkodása miatt – nem vett részt, Miszlivetz Ferenc pedig egyszerűen azért, mert – tekintettel a küszöbönálló kétéves külföldi ösztöndíjára – nem került rá az Országos Tanács jelöltjeinek listájára. Miszlivetznek sikerült olyan rossz hangulatot keltenie az átalakulás „puccsista” módszereivel szemben a velünk rokonszenvező értelmiség körében, hogy többen, akik jelöltként szerepeltek az OT listáján, visszavonták hozzájárulásukat a jelöléshez. Komolyan attól tartottunk, hogy az alakuló közgyűlés kudarcba fullad, üres lesz a Jurta Színház, vagy a megjelentek leszavazzák az átalakulást. Kapóra jött tehát, hogy a Hit Gyülekezete, amelynek jogsértő rendőri üldöztetéséről a Beszélő korábban számos alkalommal beszámolt, jelezte, hogy tagjaik közül igen sokan kívánnak csatlakozni az alakuló szervezethez. November 13-ának reggelén persze már látszott, hogy aggodalmunk alaptalan volt, a Jurta zsúfolásig megtelt, és az első felszólalások fogadtatásából látszott, hogy a több mint ezer ember túlnyomó többsége az átalakulás mellett foglal állást. Délutánra azonban a közönség a felére fogyatkozott, így amikor a szervezet nevére kellett döntenie, a két-háromszáz főnyi „hitesnek”, akik végig kitartottak a helyükön, meghatározó szerepe volt.

Eredetileg ugyanis – az orosz demokratikus ellenzék szervezetének mintájára – egyszerűen Demokraták Szövetségének akartuk nevezni a szervezetünket. A fideszesek azonban arra kértek, hogy tegyünk valamilyen jelzöt a név elé, különben mindenki azt fogja hinni, hogy a Fialat Demokraták Szövetsége a Demokraták Szövetsége ifjúsági szervezete. A közgyűlésen sok képtelen javaslat hangzott el, végül hosszas vita után két változat jött számításba: a Radikális Demokraták Szövetsége vagy a Szabad Demokraták Szövetsége. Az utóbbi ellen az szólt, mondták többen is, hogy végül még azonosítanak bennünket a „nyugatnémet nagytőke” pártjával, az FDP-vel, azaz a német liberálisokkal. A közön-

seget azonban ez az aggodalom nem riasztotta el. Ellenkezőleg. A szavazásnál 2:1 arányban győzött az SZDSZ elnevezés.

Az eredmény korántsem volt véletlenszerű. A későbbiekben a tagság mindig határozottan visszautasította, hogy a „szociálliberális” megjelölés bekerüljön az Alapszabályba, helyette a „szabadság és szolidaritás pártja” meghatározás a „szabadelvű párt” megjelöléssel egészült ki.

Így tulajdonképpen a megalakulástól kezdve volt némi eltérés a létrejött szervezet és a létét konstituáló Elvi Nyilatkozat között. A demokratikus ellenzék, a Beszélő-kör álláspontja ugyanis többé-kevésbé elfogadható volt mindenkinek, aki a párturalommal szemben legalább elvben demokráciát, jogállamot akart. Még a népiek is, akik mindenkor nagyon igyekeztek hangsúlyozni a különállásukat, többnyire még ők sem találtak kifogásolnivalót a Beszélő szövegeiben – legfeljebb más, nehezen megfogható dolgokról beszéltek, például a magyarság sorskérdéseiről. Az Elvi Nyilatkozat – amelyet Magyar Bálint kezdeményezésére és közreműködésével Szabó Miklós írt – volt az első olyan dokumentum, amely az új szervezetet egyértelműen a magyar progresszió, a magyar baloldal hagyományához kötötte. Történt ez egy olyan helyzetben, amikor a megalakuló szervezet tagságának többsége inkább egy konzervatív, ha úgy tetszik, jobboldali liberalizmus híve volt. A dolog azért nem tűnt föl, mert a jobboldal Magyarországon a huszadik században mindig antiliberális, tekintélyelvű volt, s így a liberalizmus automatikusan baloldalinak tetszett. A konzervatív, tiszta liberalizmusnak aztán Tamás Gáspár Miklós lett az ideológusa, amikor néhány hónappal az SZDSZ megalakulása után hazatért Angliából és közzétette a régi Beszélő utolsó előtti számában *Búcsú a baloldaltól* című, nagy vihart kavaráó cikkét. Nem véletlen, hogy miközben az Alapszabályt számos alkalommal módosították, az Elvi Nyilatkozatot,

amelynek az elfogadása az SZDSZ-tagság előfeltétele, soha többé senki nem vette elő.

Az első időkben sok szó esett az SZDSZ liberális és szociáldemokrata szárnyáról, a kettő ellentétéről. Mondvacsínált ellentét volt, pusztán szellemi csata. Valójában az SZDSZ-ben senki sem volt, aki a szociális háló szükségességét tagadta volna, de – talán **Eörsi István** kivételével – senki sem akadt, aki úgy vélte, hogy a gazdaság működését elvi vagy politikai okból, célból kívülről szabályozni kellene és lehetne. Míg a liberalizmus mint jelszó az SZDSZ-en belül igen hamar rendkívül népszerű lett, a szociáldemokrácia jelszavának nem volt számottevő visszhangja. Radikalizmus vagy mérsékeltség, közeledés az MSZP-hez vagy közeledés az MDF-hez – ezek a kérdések megosztották az SZDSZ-t, alapjában mindegyik vitában arról volt szó, hogyan ítéljük meg a politikai rendszerváltást s annak gazdasági, társadalmi következményeit. Liberális–szociáldemokrata ellentét azonban valójában nem volt.

Az első út

– Ez már az SZDSZ ideológiatörténete. Térjünk vissza még egy pillanatra a demokratikus ellenzék korszakára. Faragó Béla, a Párizsban élő szociológus a magyar ellenzékéről szóló könyvében azt írta, hogy az ellenzék nem tette le egyértelműen a voksát a nyugati demokrácia mellett, kerülgeti a döntést a kapitalizmus vagy szocializmus kérdésében, s ehelyett különféle köztes megoldásokat ajánl.

– Faragó elemzése a Lukács-iskola régebbi írásaira épült, vagyis voltaképpen azt hagyta figyelmen kívül, amiről szólt: a 80-as évek demokratikus ellenzékét. Ami a politikai berendezkedést illeti, ebben az időben egyikünk számára sem volt kérdéses, hogy a nyugati intézményrendszer mellett vagyunk. Persze ha konkrét javaslatokat tettünk akár a sajtójogról, akár a szakszervezeti jogokról, nem azt írtuk le, amit sze-

rettünk volna, hanem amit megvalósíthatónak s így követelhetőnek véltünk. A kapitalizmus igenlésével kapcsolatban azonban nyilván valami belső gátlás is volt bennünk. Ebben a tekintetben a demokratikus ellenzék nézeteinek alakulását nem lehet elválasztani a reformközgazdászokétól. A reformközgazdászok is fokról fokra jutottak el odáig, hogy kimondták, nincs piacgazdaság magántulajdon, sőt a magántulajdon dominanciája nélkül – s így volt ezzel az ellenzék is. Ma már – legalábbis magamra nézve – nem tudom megmondani, mennyi volt ebben a realitásokkal való számvetés (hiszen 1989-ig két dolog tűnt teljesen irreálisnak: a kiszakadás a szovjet hatalmi szférából, és a kapitalizmus visszaállítása, hiszen 56 óta tudhattuk, hogy a legszörnyűbb vád minden ellenzéki törekvéssel szemben, hogy „végső célja a kizsákmányolás restaurációja”), és mennyi a szégyenlős nosztalgia, hogy bármilyen rossz véleménnyel vagyunk is a létező szocializmusról, azért mégse azt a csúnya kapitalizmust kívánjuk vissza. Ezért a közgazdászok is kitalálták mindenfélét a működésképtelennek bizonyult állami tulajdonnal szemben: önkormányzati tulajdont, dolgozói tulajdont, a társadalombiztosítás és a biztosító intézetek tulajdonát, csak ne kelljen kimondani, hogy a piacgazdaságban a tulajdon legáltalánosabb formája a magántulajdon. Érdemes ebből a szempontból összehasonlítani az SZDSZ programjának első, 1989 márciusában elkészült változatát a nevezetes Kék könyvvel. A korábbi változat voltaképpen megkerüli a magántulajdon problémáját. A csupán néhány héttel később elkészült végleges változat viszont ki mondja a liberális jelszót: „Magántulajdonon alapuló modern piacgazdaságot!” A gyors változást az teszi érthetővé, hogy az első szöveget keményen megbírálták néhány liberális közgazdász – Kertesi Gábor, Soós Károly Attila és mások –, és a későbbi szöveg már az ő megjegyzéseik erőteljes felhasználásával készült. Ha élesen akarok fogalmazni, azt kell mondanom, bármennyire

rossz véleménnyel voltunk is a népiek romantikus harmadikutasságáról, a magunk módján mi is harmadikutások voltunk. Ne feledjük: a harmadik út Bibó újrafelfedezésétől, azaz a 70-es évek közepétől szinte 89-ig pozitív fogalom volt. Magyar Bálintnak – akivel az SZDSZ megalakulása táján sok vitám volt – két taburomboló, felszabadító megjegyzésére emlékszem ebből az időből. A Rajk-kollégiumban egy vitám ötle hallottam először a határozott kijelentést: nincs harmadik út. Egyszerre leestem a tantusz: ez a lényeg. (Az MDF-nek ugyanez a tantusz jó háromnegyed évvel később esett le, 89 őszén, amikor Bíró Zoltán helyét Antall vette át.) Korábban vitákon, összejöveteleken számaltanszor idéztem a Lakitelki Nyilatkozat híres passzusát. Elutasítjuk mind a kormánypárti, mind az ellenzéki címkét. Mi a lakitelkiekkel szemben, az MDF-fel szemben vállaljuk, hogy ellenzékiek vagyunk, ellenzéke a pártállamnak. Ott, a Rajk-kollégiumban rájöttem, ha az MDF és az SZDSZ gazdasági, társadalmi programja különbségéről kérdeznék, ezt kell válaszolni: szerintünk harmadik út nincs, a másodikról kiderült, hogy zsákutca, azaz csak az első út járható, a kapitalizmus útja. Ez azonban nem egy út, hanem sokféle. Kapitalizmust akarunk, de nem olyat, amilyen Törökországban van, hanem olyat, mint Svédországban. (Ma már kevesebbel is beérem!)

Bálint másik tabudöntő ötlete a *rendszerváltás* szó volt. „Rendszerváltozást akar?” – ez is olyan mumuskifejezés volt, mint a kizsákmányolás visszaállítása. 56 után a bélyeg „Meg akarta dönteni, meg akarta változtatni a rendszert”, halálos ítéletet, sokévi börtönt jelenthetett. Rendszerváltozást akarunk – ezt így a demokratikus ellenzék sem merte leírni, a szakírdatban sem. Bálint egy reformkörös kommunistákkal rendezett televíziós vitában, amikor a többiek szerkezetváltásról és modellváltásról beszéltek, mondta ki először: rendszerváltásra van szükség. Kétségtelen, a *váltás* szó a *változás* helyett némi enyhítés volt,

eufémizmus. Mégis az adott környezetben, 1989 tavaszán hatalmasat csattant. Ezért utálatos, amikor manapság kormánypárti odalon, Antall nyomán, azon élcelődnek, hogy az inget meg a lovakat váltják, a rendszert megváltoztatni kell. Tetszett volna akkor nyelvészkedni!

- *Végezetül hogyan látod mai személyes szerepedet és helyzetedet? Igaz-e, hogy a mai ellentétek vagy nézetkülönbségek az SZDSZ-en belül már a demokratikus ellenzékben is megvoltak, vagy pedig újkeletű nézetkülönbségekről van szó?*

- Nem hiszem, hogy a mai ellentétek a demokratikus ellenzék korszakából származnának. A demokratikus ellenzék beolvadása a Hálózatba, majd a Hálózat átalakulása SZDSZ-szé az egykori ellenzék szempontjából folyamatos lehangolás története. Említettem már, hogy az SZDSZ-szé alakuló Hálózat lehangolta a plebejus ellenzéket, amely a korábbi években az ellenzéki rendezvények, utcai megmozdulások (például a Batthyány-mécses átkeresztelése Batthyány-Nagy Imre-mécsessé 1987. június 16-án) szerény tömegét alkotta. A *rendszer váltás programjának* munkálatai során vált az SZDSZ szellemi elitjévé az az értelmiség, amely korábban is élénk kommunikációban állt az ellenzékkel, de nem vált nyíltan ellenzéki. A demokratikus ellenzék, a Beszélő kivételes helyzete, amelyet egzisztenciális kockázatvállalással váltott meg, megszűnt. Szakmailag kiválóan felkészült, éles eszű emberek sokaságából lehetett „kádereket” válogatni. Az SZDSZ-tagság szemében még volt némi nimbusza az ellenzéki múltnak, de a programkészítésnél, a szervezés napi munkája során már nem volt olyan nagy cikk, hogy X. hány tiltakozást írt alá, és hányszor vitték el a rendőrök. Az SZDSZ vezetésében, magában Jánosban is volt egy határozott törekvés, hogy ne olyan emberek reprezentálják az SZDSZ-t, akik kizárólag arról nevezetesen, hogy a Szabad Európa be-

mondta a nevüket, hanem olyanok, akiknek szakmai tekintélyük van a közvéleményt erősen befolyásoló értelmiség körében. Ez a törekvés persze feszültségeket keltett. Teljesen komolytalan, amikor Knopp és az egykori APO zsargonját átvéve némelyek „kemény magról” beszélnek. Az 1992. novemberi vezetőségválasztás után, miután Haraszi és Rajk nem fogadta el a jelölést, Mécs Imrén és Szent-Iványi Istvánon kívül már senki nincs az ügyvivői testületben, akit annak idején a demokratikus ellenzékhez számítottak. Pulszky után szabadon: el lehet mondani, hogy Haraszi és Rajk a lojalitásáért azt kapta jutalmul, amit Solt Ottília a renitensségéért büntetésből: az önkéntes kizorolást az SZDSZ vezetéséből.

Az én kizorolásom azzal párhuzamos, hogy folytatni próbáltam a Beszélőt. Bár tudtam, mégsem láttam át vagy túl későn értettem meg, hogy politikai szempontból, az SZDSZ politikája szempontjából a Beszélő marginális jelentőségű, semmi módon nem hasonlítható ahhoz a szerephez, amit a régi Beszélő játszott. Ugyanakkor az is kiderült, hogy még egy ilyen kis példányszámú és a párthoz közel álló lap szerkesztése sem fér össze a pártfunkcióval. Így 90 novemberétől nem vállaltam a jelölést az ügyvivői testületbe. Ez és az SZDSZ-vezetés átalakulása arra szorít, hogy elsősorban újságíróknak és szerkesztőnek tekintsem magam, olyannak, aki nem a politikus, hanem az újságíró módján politizál. Persze ha a Beszélő nem él meg a piacon, amely (ahogy már többször elmondtam) keményebb ellenfélnek bizonyul, mint az előregedett pártállam politikai rendőrsége volt, akkor újra el kell majd gondolkoznom, mihez is kezdek. Ahogy 1979-ben, amikor a Charta-tiltakozás aláírása, illetve a szervezésében való részvétel nyomán az Európa Könyvkiadó igazgatója tudatta, hogy fel fog mondani. Persze akkor még csak negyvenéves voltam. Viszont időközben félig-meddig felnőttek a gyerekeim.